

1935

Ontsluierungen in de Oost

Vanaf de vroege jaren dertig wisten Nederlands-Indische inlichtingendiensten codesystemen van het Japanse keizerrijk te ontsleutelen. In 1935 bereikte marineofficier Nuboer een grote doorbraak. Nederlands-Indische autoriteiten konden daardoor delen van het geheime Japanse berichtenverkeer meelesen. Dit cryptologische wapenfeit zou van groot belang blijken voor het bepalen van het regeringsbeleid en het handhaven van de vooroorlogse neutraliteit.

Communicatie via radiosignalen was in de vroege twintigste eeuw van groot belang geworden, met name voor internationaal opererende bedrijven en overheden. Helaas konden (en kunnen) zulke signalen in principe met een juiste antenne door iedereen worden opgevangen. Vertrouwelijke berichten werden dan ook al snel versleuteld verstuurd, zodat alleen de beoogde ontvanger de inhoud kon begrijpen. Enigszins ouderwets sprak men van 'vercijfering' of 'versluiting'. Landen proberen sindsdien elkaars geheime berichtenverkeer te ontsleutelen ('ontcijferen', 'ontsluieren') om daarmee strategisch of tactisch voordeel te behalen. Het gaat dan met name om diplomatieke en militaire communicatie. In het Engels spreekt men van *signals intelligence*, afgekort tot SIGINT. De daarvoor gebruikte technieken vallen onder het vakgebied van de cryptologie.

De vader van de Nederlandse SIGINT is Henry Koot (1883-1959). Deze in Nederlands-Indië geboren officier van de landmacht is een cryptologische autodidact, die tijdens de Eerste Wereldoorlog Duitse en ook Engelse geheime be-

richten ontcijferde. De details zijn grotendeels verloren gegaan, omdat de Nederlandse inlichtingendiensten hun archieven in mei 1940 zelf vernietigden. Na de oorlog heeft Koot, in zijn rol van ‘directeur van het cijfer’ bij het interdepartementale Cryptografisch Bureau, een hele generatie (militaire) cryptologen opgeleid, waaronder de voor dit verhaal relevante J.A. Verkuyl (1890-1967), W. van der Beek en J.F.W. Nuboer (1901-1984). Zij speelden een hoofdrol in Nederlands-Indië bij het ontsleutelen van geheime berichten van communistische opstandelingen, van Japanse diplomaten en van de Japanse marine. Deze cryptologische prestaties zijn in de archieven wel bewaard gebleven.

Doorbraak voor Nederlandse cryptologie

Voor Nederland is SIGINT in twee perioden van groot strategisch belang geweest, namelijk tijdens de Eerste Wereldoorlog in Nederland zelf en tijdens de jaren voor de Japanse inval in Nederlands-Indië. In beide perioden was de Nederlandse militaire positie relatief zwak, in Europa tegenover de grote strijdende partijen, en in Zuidoost-Azië tegenover de groeiende Japanse militaire macht die zich als bezetter elders reeds manifesteerde. Nederland probeerde steeds buiten de strijd te blijven door een strikte neutraliteitspolitiek te voeren. Essentieel daarbij was *situational awareness*: weten wat tegenspelers (willen) doen, zodat daarop kan worden geanticipeerd én zodat de eigen handelingen niet verkeerd of aanstootgevend zouden worden geïnterpreteerd.

De cryptologische doorbraken in Nederlands-Indië voltrokken zich tegen de achtergrond van een veranderd geopolitiek krachtenveld in Azië. Japan was bezig met een ongekende opmars: het won onder meer oorlogen van China en Rusland, veroverde Taiwan en annexeerde Korea. Het onderwerpen van overzeese gebieden was niet alleen een statussymbool, maar diende ook een praktisch belang: Japan kampte met een tekort aan industriële grondstoffen en zocht nieuwe bronnen daarvoor. Bovendien was er een virulente vorm van nationalisme opgekomen. Het adagium ‘Azië voor de Aziaten’ klonk er steeds vaker, en in de jaren dertig zwollen de nationalistische retoriek en de roep om expansie verder aan.

Bij de autoriteiten in Den Haag en Batavia groeide dan ook de vrees voor een gewelddadige expansie van Japan. Niet zonder reden. De Japanse machthebbers hadden immers al snel hun oog laten vallen op de eilanden in de Indische archipel. Die eilanden lagen relatief dichtbij en de gewenste grondstoffen waren er rijkelijk voorhanden. Op papier was Nederland dan wel een koloniale grootmacht, het had in feite nauwelijks militaire middelen voorhanden. Bij een eventuele aanval zou het moederland de kolonie niet kunnen verdedigen. Het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger (KNIL) was evenmin opgewassen tegen de Japanse strijdkrachten. Tot overmaat van ramp weigerden de Verenigde Staten

Departement van Oorlog te Bandung.

en het Verenigd Koninkrijk zich, ondanks verzoeken van Nederlandse zijde daartoe, op enigerlei wijze te committeren ten aanzien van Nederlands-Indië.

De Nederlandse regering wilde Japan geen enkel voorwendsel geven tot het binnenvallen van de kolonie. Zij stelde zich daarom uitermate voorzichtig op. Al vanaf de late jaren twintig werd naarstig gezocht naar een manier om de Japanners een stap voor te kunnen zijn, zonder zelf te kunnen worden beschuldigd van een daad van agressie. Het gouvernement zette dan ook stevig in op het stelselmatig vergaren van informatie over Japan en op het opvangen en vervolgens ontcijferen van geheim berichtenverkeer tussen militaire en diplomatieke posten van dat land.

Kamer 14 en Afdeling I

De Nederlandse Marine had destijds een afluisterpost in Batavia, waarmee Japanse kortegolfberichten werden opgevangen. Dat gebeurde vooral 's nachts omdat de ontvangst dan goed was. In 1931 liet de koloniale legerleiding ook een zogeheten 'zwarte kamer' voor ontcijferingsactiviteiten inrichten in een verdedigingswerk nabij Bandung. In de geheime 'Kamer 14' waren Verkuyl en Van der Beek erin geslaagd het Japanse diplomatieke berichtenverkeer te ontsleutelen. Daardoor konden inlichtingenofficieren tijdens de handelsconferentie van 1934

tussen Nederlands-Indië en Japan, in Batavia, de communicatie tussen de Japanse delegatie en hun opdrachtgevers in het ministerie van Buitenlandse Zaken in Tokio meelesen. Aldus waren de Nederlandse onderhandelaars goed voorbereid en lieten ze zich niet intimideren. Zo konden Japanse eisen over het slechten van handelsbarrières worden weerstaan, in het belang van de kolonie, zonder de zaken te laten escaleren.

In datzelfde jaar arriveerde de cryptologisch geschoolde marineofficier Nuboer in Indië. Hij kreeg de leiding over 'Afdeling 1', een door de marineleiding naar Nederlands voorbeeld opgerichte afdeling voor inlichtingen. Dit onderdeel diende zich te richten op de activiteiten en plannen van marines die van strategisch belang waren voor Nederlands-Indië. Het had uiteraard bijzondere interesse voor de Japanse marine. Omdat er toen nog weinig bekend was over die marine, probeerden de officieren van Afdeling 1 eerst een beeld te krijgen van de organisatie ervan en van de samenstelling van vloten en eskaders. Zij deden dat bijvoorbeeld op basis van vanuit de Nederlandse ambassade in Tokio opgestuurde kranten en fotoboeken.

Uit de nalatenschap van Nuboer is in detail te volgen hoe hij, samen met zijn naaste medewerker J.C.C. Schalkwijk, de structuur en inhoud van Japanse mari-netelegrammen achterhaalde. De koppen van die telegrammen – met informatie over de verstuurder, geadresseerde, datum en volgorde – werden midden jaren dertig nog onversleuteld verzonden, maar de inhoud was wel versleuteld en werd via morse verstuurd, in blokken van tien bij tien, bestaande uit tien regels met ieder tien karakters. Het laatste karakter van iedere regel gaf aan welke methode van vercijfering werd gebruikt. De belangrijkste methode in het midden van de jaren dertig had een punt (.) aan het eind van iedere regel. Nuboer en Schalkwijk spraken daarom van de 'punt-code'. Hun belangrijkste doelstelling was om die code te ontsluiten.

Begin 1935 reisde een Japans trainingseskader door Zuidoost-Azië. In april deed het Singapore en Batavia aan. Op 1 en 5 april werden vanuit het eskader twee opmerkelijke telegrammen verstuurd die van groot belang bleken voor de Nederlandse cryptologen. Deze historische telegrammen zijn bewaard gebleven. Ze bevatten twee bijna identieke regels, met dezelfde karakters, maar in een andere volgorde. Zulke regelmatigheden zijn voor cryptologen van belang, want ze geven een aanwijzing voor een 'permutatie' die de basis kan vormen voor de versleuteling. In dit geval ging het om een permutatie van negen karakters – de tien karakters op een regel, minus de vaste punt aan het eind. Het aantal mogelijke permutaties (omwisselingen) van 9 is 362.880. Met moderne computers kunnen al die mogelijkheden snel een voor een uitgeprobeerd worden, maar indertijd moest men met de hand – en met een goede neus – op zoek. Nuboer is hier in 1935 in geslaagd. Dat was een doorbraak. Vanaf dat moment konden allerlei Japanse telegrammen, zowel die al eerder opgevangen waren als die op dat moment verstuurd werden, worden meegelezen.

Dit grote succes kon maar kort worden gevierd. In augustus van 1935 waren Japanse marinetelegrammen plotseling anders georganiseerd en konden ze niet langer worden ontsleuteld met de gevonden permutatie. Het vermoeden van Nuboer en Schalkwijk was dat de Japanners een tweede, additionele versleuteling hadden toegepast. Een aanwijzing daarvoor kwam in september toen een Japans schip nabij Taiwan een fout maakte met de versleuteling en daarna hetzelfde bericht nogmaals verstuurde, maar nu met de juiste versleuteling. Zulke blunders zijn een cadeautje voor codekrakers omdat ze je inzicht geven als je de twee berichten vergelijkt. Het was echter geen eenvoudig geschenk, want het duurde tot het voorjaar van 1936 totdat Nuboer begreep hoe deze tweede versleuteling werkte – waardoor de Nederlanders weer konden meelesen.

Na het begin van de tweede Chinees-Japanse oorlog, in juli 1937, ging de Japanse marine over tot de oorlogstoestand en beveiligde ze haar communicatie beter. Zo werden ook de koppen van telegrammen mee vercijferd en werden de sleutels (parameters) van de vercijfering vaker gewisseld. Dit maakte ontsluiting moeilijker en omslachtiger, maar niet onmogelijk. Men kon in Batavia precies volgen hoe de voortgang van de Japanse blokkade van de verschillende Chinese havens in de zomer van 1937 van noord naar zuid verliep, waardoor het Nederlandse schip de Van Galen op tijd mensen kon evacueren uit Shanghai. Nuboer beschrijft zelf dat tot aan zijn vertrek uit Indië in januari 1938 – hij was uitgeput door het inspannende werk – Japanse berichten stelselmatig werden meegelezen.

Nederlandse bijdrage aan geallieerd succes?

In de jaren dertig en veertig hebben de Amerikanen en ook de Britten Japanse codes gebroken. Dit heeft hun doorslaggevende voordelen bezorgd tijdens de Tweede Wereldoorlog. Het is aannemelijk dat wat Nuboer de ‘punt-code’ noemde dezelfde vercijfering betreft als die onafhankelijk, met veel meer middelen door de Amerikanen is gebroken en van hen de naam ‘blue code’ kreeg. Met de eigen Nederlandse cryptologische successen schaarde Nederland zich dus bij de grote partijen uit die tijd.

Ontsluiering van buitenlands berichtenverkeer heeft een belangrijke Indiëse connectie gehad. Koot werd geboren op Bali, maar boekte zijn grote successen in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog. De volgende, door hem in Nederland opgeleide generatie cryptografen kende haar eigen belangwekkende successen, maar dan vooral in Nederlands-Indië. In 1942 vertrok Verkuyl vanuit Nederlands-Indië via Australië naar de Verenigde Staten, waar hij in het ontcijfercentrum Arlington Hall met Amerikaanse cryptologen heeft gewerkt. Nuboer werkte eerst in Londen als naaste adviseur voor de minister van Oorlog en is tijdens de oorlogsjaren ook in de Verenigde Staten terechtgekomen, als onderdeel van de verenigde chefs van staven.

Er is nu meer bekend over het opereren van het inlichtingenapparaat in Nederlands-Indië. De koloniale inlichtingengeschiedenis kent echter nog veel blinde vlekken, zeker daar waar het het interbellum betreft. Zo is de ontwikkeling van de Dienst der Oostaziatische Zaken, waar sinologen en japanologen werkten die inlichtingenofficieren ondersteunden bij hun ontcijferingspogingen, nauwelijks geboekstaafd. Over de periode na Nuboers vertrek, van 1938 tot de inval van Japan in 1942, is ook maar weinig bekend. En in hoeverre Verkuyl en Nuboer later in Washington met de Amerikanen spraken over cryptologie, en mogelijk bijdroegen aan het breken van de belangrijkste Japanse code uit de oorlog, de zogeheten 'JN-25', weten we evenmin. Hopelijk wordt hun levensloop in de nabije toekomst verder in kaart gebracht. Zij verdienen beslist een biografie.

Bart Jacobs en Rowin Jansen

Verder lezen

- R.D. Haslach, *Nishi no kaze, hare. Nederlands-Indische inlichtingendienst contra agressor Japan* (Weesp 1985).
- K. de Leeuw, 'The Institution of Modern Cryptology in the Netherlands and in the Netherlands East Indies', *Intelligence and National Security* 1 (2015) 26-46.
- J.F.W. Nuboer, 'A History of Afdeling 1 (Intelligence), Naval Staff, Batavia, Netherlands East Indies, from August 1934 to January 1938', *The Cryptogram* 2 (1981) 1-8.
- G.J. van Ojen jr., *Leven en werken van Henri Koot (1883-1959)* (Den Haag 1978).
- J. Rijneveld, *How the Dutch broke the Japanese Blue Code in the late 1930s* (bachelorthesis Radboud Universiteit, Nijmegen 2013).

Zie ook

1919, 1922, 1931, 1932